

POTOLČI »PO DRATENIH STRUNAH«

O OPREKLJU IN OPREKLJANJU NA SLOVENSKEM

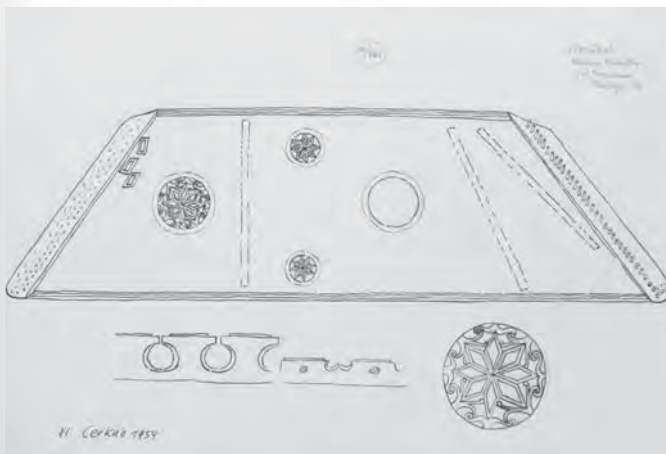
ROMEO VOLK

*Na Starem so trgu pod lipo zeleno
trobente in gosli in cimbele pele ...
(France Prešeren, Povodni mož)*

Za glasbilo, za katero je danes uveljavljen izraz oprekelj, smo na Slovenskem včasih poznali številna poimenovanja. Na Gorenjskem *oprekelj, pretelj, pretl*, na Primorskem *šenterija, aprikl, prekl, brehl, cemele, opsase, cimprekelj*, na Goriškem in Tolminskem *opsase*, na Pivškem *brana*, na Notranjskem *opreklje*, na Štajerskem *prekl* in *trklje*, v Prekmurju in Porabju *male cingule*, za nekoliko večji oprekelj, kakršnega uporabljajo v sosednjem hrvaškem Medžimurju in Podravini pa *cingule, cimbole* in *cingole*. V Pleteršnikovem slovarju najdemo še imena *pentek* in *cimbale*. Primož Trubar je v *Psalteriju* leta 1566 zapisal izraz *cimbale*.

Prešeren je tako v svojem verzu uporabil besedo *cimbale* za *male cimbale* ali oprekelj, saj je cimbale z nogami, pedali in s povečanim obsegom tonov šele v sedemdesetih letih 19. stoletja v Budimpešti izdelal Josef V. Schunda. Le-te so desetletja pozneje s posredovanjem ciganskih godb našle mesto tudi v nekaterih prekmurskih *bandab*. Da bi se izognili zamenjavi obeh instrumentov, so se slovenski glasbeni narodopisci odločili uporabljati izraz oprekelj za male prenosne cimbele, za razvojno mlajši, večji in zmogljivejši instrument pa izraz cimbale.

Oprekelj se navadno nemško imenuje *Hackbrett*, angleško *dulcimer*, francosko *psalterion* in *tympanon*, italijansko *salterio tedesco*, madžarsko *cimbalom*, hrvaško *cimbal*, nizozemsko *Hakkebord*, dansko *Hakebraedt*, špansko *timpano*, poljsko *cyimbalki*, litovsko *cimbolai*.

Skica opreklja (»oprikel«), najdenega v kraju Plužje na Primorskem.
(Avtor skice: Marjan Vojska, 30. 8. 1954. Skico hrani Slovenski etnografski muzej.)

Oprekelj (»aprikel«), ki ga danes hrani Slovenski etnografski muzej. Oprekelj je bil najden na terenskem raziskovanju Slovenskega etnografskega muzeja na Cerkljanskem.
(Foto: Radoslav Hrovatin, Gorenja Kanomlja 37, 30. 7. 1954. Fotografijo hrani Slovenski etnografski muzej.)

Največ strokovnjakov meni, da oprekelj izhaja z območja arabsko-perzijske kulture. Glasbilo, imenovano *santir* in arabsko *ganun*, naj bi se v Evropo razširilo z arabskimi vdori, ki so potekali iz severne Afrike čez Španijo. Redkejši so mnenja, da so ga prek Turčije in Balkana v Evropo prinesli madžarski cigani.

Najstarejši pričevanja o opreklju v Evropi sta upodobitvi glasbila na portalu stolnice v Santiagu de Compostela s konca 11. stoletja in podoba na vratih cerkve sv. Martina v Colmarju iz 13. stoletja. Sicer pa so upodobitve opreklja pred 14. stoletjem zelo redke. V 15. stoletju so ga številni evropski slikarji že slikali na stene cerkva.

Na Slovenskem imamo najstarejšo upodobitev v Ratečah na Gorenjskem. Poslikava sega verjetno še v 14. stoletje in je ena izmed desetih poznogotskih cerkvenih fresk pri nas, ki prikazujejo to glasbilo. Nanj igrajo angeli, ki v skupinskih prizorih v rokah držijo tudi druga srednjeveška glasbila. Največ upodobitev je v zahodni Sloveniji, kjer je tudi sicer oprekelj najdlje ohranil svojo veljavo. Na primer v cerkvici sv. Urha v Tolminu iz leta 1472, v cerkvi v Gluhem Vrhovlju (Goriška Brda) iz leta 1480, v Hrastovljah iz leta 1490, v zakristiji goriške stolnice iz 15. stoletja, v Vratih pri Trbižu iz 15. stoletja.

Na domačih freskah naslikani opreklji niso vsi enake oblike, a kljub verjetni umetniški svobodi ustvarjalcev kažejo nekaj skupnih lastnosti. Vsi so podolgovate pravokotne oblike, na gornji strani resonančne skrinjice imajo dva ali tri mostičke, prek ka-

Oprekelj, ki ga danes hrani Slovenski etnografski muzej, z njegovim prejšnjim lastnikom Jožetom Lajnom, pravnikom godca Matije Lapajne z Vojskega.

(Foto: Radoslav Hrovatin, Gorenja Kanomlja 37, 30. 7. 1954. Fotografijo hrani Slovenski etnografski muzej.)

terih so napete enojne ali dvojne strune. V zgornji ploskvi so izrezane dve ali tri preproste okrogle zvočnice. H glasbilu sodita po dve ravni ali blago ukrivljeni paličici za udarjanje po strunah.

V srednjem veku so poleg opreklja igrali tudi na *psalterij*. Glasbili sta si bili po obliki in zgradbi zelo podobni, le način igranja je bil bistveno drugačen. Na *psalteriju* so zvok izvabljali tako, da so trzali po strunah z nohti, trzalico ali gosjim peresom, pri opreklju pa z udarjanjem po strunah z dvema tolkalcema. *Psalterij* se je pojavil v 9. stoletju, uporabljali so ga za spremljavo liturgičnih spevov, predvsem pri judovskem bogoslužju. Iz obeh glasbil so se pozneje razvili številni predhodniki klavirja, kot sta npr. čembalo in klavičembalo.

V času od 16. do konca 17. stoletja je oprekelj počasi izgubljal priljubljenost. Znova je postal popularen šele v 18. stoletju, natančneje leta 1704, ko je Pantelon Hebenstreit predstavil posodobljeno različico na dvoru Ludviga XIV., ki so jo poimenovali *pantaleon*. Zanj so se nato začeli zanimati in komponirati priznani skladatelji tiste dobe.

Prvo zanesljivo pisno pričevanje o opreklju kot ljudskem glasbilu na slovenskem etničnem ozemlju najdemo v potopisu nemškega zdravnika J. H. G. Schlegla, ki je leta 1795 potoval po slovenskih deželah in oprekelj opazil pri godcih v Ziljski

dolini. V godčevskem sestavu so igrali še na gosli in bas. Delo, objavljeno tri leta pozneje, na naslovni strani krasi kolorirana podoba s plesnim parom, oblečenim po tedanji šegi Ziljanov, sedečim oprekljarjem in stojčim goslačem. Tudi B. Hacquet je v približno istem obdobju videl godce z oprekljem pri Zilji in na Kranjskem. O tem je poročal v delu *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrier und Slaven I/1*, izdanem v Leipzigu leta 1801. Za glasbilo je navedel izraz *cymbel*. Iz tega časa je tudi podatek o edinem doslej znanem obrtniškem izdelovalcu oprekljev, Roellingu iz Gorice.

Iz odgovorov na topografske vprašalnice, ki jih je v začetku 19. stoletja izdal Ljubljanski prezidijalni urad (tudi ti podatki se nanašajo na konec 18. stoletja), izvemo, da so na oprekelj igrali godci v Fali na Štajerskem, v Senožečah, Sevnici in Žusmu. Omembe opreklja se pojavljajo še v godčevskih sestavih okoli Nove Štife, v Podsredi, v Št. Vidu pri Stični, okoli gradu Snežnik, na Premu in okolici ter v Humberku nad Dravo. Zanesljive priče o prisotnosti opreklja na Slovenskem in njegovi vlogi v ljudskem življenju predstavljajo upodobitve na dveh panjskih končnicah, ki ju hrani Slovenski etnografski muzej. Na eni je upodobljen poročni par s štirimi godci, ki igrajo na oprekelj, bas in dvoje gosli. Na drugi pa je podoba Lutra in Katrice, ki jima godeta vraga z goslimi in oprekljem. Končnici žal nimata letnice nastanka, verjetno pa sodita v sredino 19. stoletja – »zlatodobno«
poslikav *čelnic*.

Godce z oprekljem je upodobljen na nedatirani litografiji, naslovljeni *Costumi di Trieste*, tiskani v Trstu pri Lit. Degenhart, ki prikazuje plesni par ter godce iz tržaške okolice. Poleg na oprekelj godci godejo še na gosli, klarinet (ali piščal) in bas. Avtor grafike je G. B. Bison (1762–1844).

Leta 2004 so pri obnovi kmečke hiše v Zabrdru v Škofjeloškem hribovju odkrili fresko z upodobitvijo godčevske skupine v sestavi oprekelj, gosli, klarinet in bas.

V obdobju med obema vojnama je kot del okrasja ženitovanjske pogače nastala zastavica, ki jo hrani Loški muzej v Škofji Loki in prikazuje godca z oprekljem in goslimi. Ilustracija je verjetno le likovni spomin na »stare čase«, ko se je v teh krajih še igralo na oprekelj.

Oprekelj je omenjen v nekaterih besedilih ljudskih pesmi, ki po vsej verjetnosti izvirajo iz 19. stoletja; na primer v poskočnici iz Banjšic, objavljeni v Štrekljevi zbirki *Slovenske narodne pesmi* pod št. 3634.

Pertisni šenterijo,
potegni na bas,
da bo slišala ljubca
in cela te vas!

Prav tako iz Štrekljeve zbirke je pesem o živalski ohceti, ki jo je v Lučah v Solčavi zapisal F. Zemljič. (973)

Dva zajca sta citrala,
miš na gosli cigala,
jeverca je na prekl bila,
dva povha sta trobila.

Proti koncu 19. stoletja so godci oprekelj že začeli opuščati. Po zgledu meščanskih in vojaških godb so v svoje sestave začeli vključevati pihalne in trobilne inštrumente. V tem času je postajala vse bolj priljubljena harmonika, izum Fridericha Buschmanna (1821–1822). Z njo so se nekaj časa družili še drugi melodijski, spremljevalni in basovski inštrumenti, pozneje pa je postajala vse bolj solistično glasbilo. Oprekelj in tudi godala so iz ljudskih godčevskih sestavov tako začeli izpodrivati glasnejši in za uglaševanje nezahtevni inštrumenti.

Opuščanje opreklja dokazujejo tudi odgovori na Štrekljeve vprašalnice, saj ga popisovalci ne omenjajo prav pogosto. Poročevalec za idrijsko območje poroča, da okoli leta 1870 v vsej okolici ni bilo nobenega ljudskega slavja brez *cimpreklja*. S Tolminkskega je prišlo poročilo, da pri njih »... še godejo na *šente-rijo*, ki je podobna citram kakor trentarski *bretl*«. V Zagorju na Zgornji Pivki je v tem obdobju na *brano* igral oziroma »tolkel po dratenih strunah« godec Bilc, ki se mu je pridružil še klarinetist.

Med obema vojnama in po drugi svetovni vojni so na oprekelj igrali le še redkokje, sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta iz Ljubljane pa so sredi 20. stoletja zabeležili kar nekaj spominov na to glasbilo in godce. Naj jih nekaj navedem. V Plužnjah pri Otaležu je na *aprikl* nazadnje godel Janez Kacin. V Zgornji Kanomlji je Jože Lapajne (1921) slišal igrati svojega starega očeta, ki je umrl leta 1934, star 82 let. *Kompanije* godcev, ki je v pustnem času koledovala po cerkljanskih hribih, v sestavu *klanet*, *aprikl* in bas, se je spominjal Janez Lepanja, po domače Mežnar (1876), organist v Šebreljah. Okoli leta 1910 je na oprekelj igral neki mož iz Pristave pri Trziču. V Gorjušah se je ohranil spomin na kolednike, ki so igrali na *prekelj*. Iz Črnega vrha nad Polhovim Gradcem je bil doma godec na

oprekelj. V Kogu pri Murski Soboti je oprtane *cingule* igral Štefan Borovič (1906). V Porabju se je malih *cingul* spomnil Ferdi Šulič iz Gornjega Senika. V Hotedršici je leta 1979 umrl oprekliar Leopold Pivk (1912) iz godčevske družine. Bil je četrtri rod, ki je igral na isto glasbilo. Danes dvestoletni oprekelj hrani in igra njegova hči Marica Kavčič, poročena na Ježico pri Ljubljani. V Krnici nad Lučami je na oprekelj igral stari Voler, česar se spominja citrar Franc Mlačnik - Sabadin iz Krnice.

Opreklji, ki jih hranijo slovenske muzejske zbirke in ustanove (Mestni muzej Idrija, Tolminski muzej, Slovenski etnografski muzej, Glasbenonarodopisni inštitut) ter zasebniki, so si večinoma zelo podobni, nekateri celo identični. To kaže, da so bili povečini izdelani v isti delavnici ali da so celo delo istega mojstra. Žal do sedaj ni bilo moč ugotoviti, kje in kdaj je ta delavnica delovala. Samo za dve glasbili vemo, da sta izdelka samoukov; prvi je delo godca Kugeja iz Idrije (iz obdobja med obema svetovnjima vojnama) in drugi Antona Jamnika (1862–1942) iz Gornjega Grada. Vsi so diatonični in trapezaste oblike, velikosti približno 100 x 55 x 45 cm. Stranice in dno so izdelani iz javorjevega lesa, zgornja ploskev pa iz smrekovine. Na prednji in zadnji pokončni stranici imajo na robovih okrasno profilirane letvice. Površine so politirane. Na levi in desni strani imajo kovinsko kljukico za privezovanje jermena, ki je služil za oprtanje glasbila prek vratu. Višina resonančne omarice je med 6 in 9 cm. Imajo okrasno izrezljane zvočnice – dve večji in dve manjši. Na daljši pokončni stranici je izvrtina, v katero so vtaknili klinček – distančnik, za oporo na pasu, ki je omogočal igranje stoje ali med hojo. Ob robu so nameščeni kovani napenjalci za uglaševanje strun. Vsi inštrumenti imajo postavljene mostiče v enakem razmerju (2 : 3) in 21 strunskih skupin po štiri ali pet skupaj, ki so križem napete skozi odpr-

Freska, na kateri so štirje godci, ki igrajo na bas, violino, klarinet in oprekelj. Fresko so odkrili na domačiji Eržen v Zabrdi v občini Železniki leta 2004, jo obnovili in blagoslovili 4. 9. 2010. (Foto: Romeo Volk).

tine dveh mostičev. Poltonsko zviševanje omogočajo kljukice (kapodastri), razporejene na obeh diskantnih straneh.

Pri nobenem primerku pa se niso ohranile paličice, razen pri opreklju družine Pivk iz Hotedršice, ki je še v uporabi in ni le muzejski predmet. *Palki* sta izdelani iz različno trdega in težkega lesa, dolgi sta približno 30 cm, vendar nista enako dolgi.

Oprekljarji so si palčke na odebeljenem delu lahko obdali s klobučevino ali z vato ter ovili s sukancem. Zvok s tako pripravljenimi tolkalci je bil bolj zamolkel, temnejši in manj glasen. Če so želeli jasen, prodoren in svetel zvok, so si paličice izdelali iz zvite žice. Držali so jih med kazalcem in sredincem.

Opreklji, ki so se ohranili na Slovenskem, so po obliki in velikosti podobni oprekljem, ki jih poznajo na Vzhodnotirolskem, po uglasitvi pa tistim, ki jih uporabljajo na Avstrijskoštajerskem. Vedno je bil vključen v skupinsko igranje, največkrat z goslimi in basom. Njegova vloga je bila spremljevalna, torej gostitev zvoka. Kot solistično glasbilo se je oglašal redko – le v domačem okolju. Godci so z njim koledovali in ob različnih priložnostih igrali za ples. Oprtanega okoli vratu so igrali stoje, položenega na mizo lahko stoje ali sede, v sedečem položaju so ga držali na kolenih.

V osemdesetih letih 20. stoletja je oprekelj pri nas popularizirala etnomuzikologinja dr. Mira Omerzel Terlep, ki je igrala nanj, in ga s svojo skupino Trutamora Slovenica predstavljala na številnih nastopih ter radijskih in televizijskih oddajah. Na Slovenskem je bilo še nekaj poskusov njegove revitalizacije, žal pa so še vedno redki tisti, ki bi se oprekljanju želeli bolj podrobno posvetiti.

LITERATURA

- Cvetko, Igor, ur. 1991 *Med godci in glasbili*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, Znanstvenoraziskovalni center, Inštitut za slovensko narodopisje, Sekcija za glasbeno narodopisje.
- Favetta, Bianca Maria 1988 *Trieste, costumi e mestieri dai documenti dell' ottocento*. Trst: Edizioni B&M Fachin.
- Kettlewell, David 2001 *Dulcimer*. London-New York: The New Grove Dictionary of Music and Musicians, 7 Stanley Sadie, Macmillan Publishers Ltd.
- Kumer, Zmaga 1983 *Ljudska glasbila in godci*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kumer, Zmaga 1986 *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente, Serie I Band 5, Die Volksmusikinstrumente in Slowenien*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje.
- Kuret, Primož 1973 *Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Miholić, Irena 2003 'Cimbal u glazbenom životu sjeverne i sjeverozapadne Hrvatske na kraju dvadesetog stoljeća.' *Narodna umjetnost* 40/2, 153–168. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Omerzel - Terlep, Mira 1980 'Oprekelj na Slovenskem.' *Muzikološki zbornik XVI*, 93–107.
- Omerzel - Terlep, Mira 1990 'Oprekelj na slovenskem etničnem ozemlju.' *Traditiones: Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Videčnik, Aleksander 1992 *Iz roda v rod: Domači godci v Gornji Savinjski dolini*. Nazarje: Epsi d.o.o.
- Volk, Romeo 2005 'O godcih in godčevskih zasedbah v Brkinih, na Bistriškem in Zgornji Pivki (1800–1950).' V: *Godci god'jo prav na glas*. Koper: Pokrajinski muzej Koper. Str.: 20–23.

